

ОСОБЛИВОСТІ ВПЛИВУ РЕЦЕПЦІЇ РИМСЬКОГО ПРИВАТНОГО ПРАВА НА ФОРМУВАННЯ ЦИВІЛЬНОГО ЗАКОНОДАВСТВА УСРР 20-Х РОКІВ ХХ СТОЛІТТЯ

PECULIARITIES OF THE INFLUENCE OF THE RECEPTION OF THE ROMAN PRIVATE LAW ON THE FORMATION OF THE CIVIL LEGISLATION OF THE USSR 20S OF THE XX CENTURY

Решивська Я.В., студентка II курсу факультету публічного управління та права

Державний університет «Житомирська політехніка»

Шпиталенко Г.А., к.і.н., доцент, доцент кафедри права та правоохоронної діяльності
Державний університет «Житомирська політехніка»

Барановська Т.В., к.е.н., доцент, доцент кафедри економічної безпеки, публічного управління та адміністрування
Державний університет «Житомирська політехніка»

Статтю присвячено дослідженню особливостей впливу рецепції римського приватного права на формування та становлення цивільних правовідносин в Україні у 20-ті рр. ХХ ст. Хронологічні межі дослідження охоплюють період із 1917 р. до початку 20-х рр. ХХ ст., коли в історії української державності та права відбувся перехід до радянської системи цивільно-правового регулювання, яке базувалося на протиставленні норм приватного права праву «революційної правосвідомості». Завдяки своїм прогресивним положенням, конструкціям, правовим ідеям та засадам, високій юридичній культурі римської юриспруденції, юридичній техніці та видатній ролі римських юристів римське приватне право стало материнським для майже всіх європейських правових систем, зокрема романо-германської правової системи, до якої належить й українська система права. Протягом Х–ХІХ ст.ст. у формуванні та розвитку українського права спостерігався стійкий вплив рецепції римського приватного права з відчутним переважанням візантійської традиції над римськими (західноєвропейськими) зразками. Цивільне право України 20-х рр. ХХ ст. формувалося в період становлення більшовицького тоталітарного режиму, яким принципово заперечувалися основні принципи приватного права, протиставляючи їх принципам нового радянського права. Тому зміст і характер цивільного права відповідали потребам політики урядуючої більшовицької партії. Водночас Цивільний кодекс Української Соціалістичної Радянської Республіки 1922 р. як основне джерело цивільного права в багатьох своїх нормах відобразив певний вплив римського приватного права. У такому випадку мала місце латентна, похідна його рецепція, відмова ж влади від приватної власності зробила неможливим безпосереднє реципіювання його норм. Можливість більш опосередкованої рецепції через використання цивільних кодексів європейських країн була перекрита вказівками «вождя світового пролетаріату» про необхідність вести боротьбу з політикою пристосування до Європи. При цьому слід розуміти, що народ, який прагне національної замкнутості, прирікає себе на застій, що й спостерігалося протягом наступних 70-ти років.

Ключові слова: рецепція, римське приватне право, цивільне право, тоталітарний режим, приватна власність, непрямая рецепція.

The article is devoted to the study of the peculiarities of the Roman private law reception influence on the formation and establishment of civil legal relations in Ukraine in the 1920's. The chronological framework of the study covers the period from 1917 to the early 1920's, when in the history of Ukrainian statehood and law there was a transition to the Soviet system of civil law regulation, which was based on the opposition of private law to the "revolutionary lawfulness". Due to its progressive provisions, constructions, legal ideas and principles, high legal culture of Roman jurisprudence, legal technique and outstanding role of Roman lawyers, Roman private law became the mother to almost all European legal systems, including the Romano-Germanic legal system, which includes the Ukrainian law system. During the X–XIX centuries the formation and development of Ukrainian law were steadily influenced by the reception of Roman private law with a significant predominance of the Byzantine tradition over the Roman (Western European) models. Ukrainian 1920's civil law was formed during the formation of the Bolshevik totalitarian regime, which fundamentally denied the basic principles of private law, directly contrasting them with the principles of the new, Soviet law. Therefore, the content and nature of civil law met the needs of the ruling Bolshevik Party's policy. At the same time, the USSR 1922 Civil Code, which was the main source of civil law, reflected a certain influence of Roman private law in many of its own rules. In this case, its latent, derivative reception has indeed taken place, however, the authorities' waiver of private property made it impossible to directly receive its rules. The possibility of a more indirect reception through the use of the European countries' civil codes was blocked by the instructions of the "leader of the world proletariat" which stated the need to fight the policy of European adaptation. Meanwhile, it should be taken into consideration, that the people who seek national isolation, thus, doom themselves to stagnation, as it was observed during the next 70 years.

Key words: reception, Roman private law, civil law, totalitarian regime, private property, indirect reception.

Постановка проблеми. В умовах реформування вітчизняного законодавства проблеми впливу норм римського приватного права на формування і становлення цивільно-правових відносин, їх характер та зміст на теренах України привертають особливу увагу науковців. Дослідження особливостей рецепції римського приватного права у вітчизняну систему цивільно-правових відносин 20-х рр. ХХ ст. є особливо актуальними, адже це був поворотний період в історії української державності та права до радянської системи цивільно-правового регулювання, яке базувалося на протиставленні приватного права «західної» моделі праву «революційної правосвідомості». Актуальність досліджуваної проблеми посилюється необхідністю адаптації вітчизняного законодавства до романо-германської правової сім'ї, європейського

та міжнародного права, а останні, як відомо, значною мірою сформовані завдяки рецепції римського приватного права. Проте волею історичної долі Україна тривалий час була відрізана від Західної Європи, відчужена від її здобутків, тому українці виявилися дещо позаду загальноєвропейського руху, зокрема в галузі права [13, с. 4].

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Проблемам особливостей впливу рецепції римського приватного права на формування та розвиток цивільно-правових відносин в Україні 20-х років ХХ ст. присвячено праці вчених-юристів Л.М. Баранової, А.М. Бойка, В.І. Борисової, Є.М. Орача, О.А. Підпригори, Б.Й. Тищика, І.Й. Федущак-Паславської, Є.О. Харитоновна, О.І. Харитонової та інших. Водночас у сучасній історико-правовій науці дискусійними залишаються питання значущості та перебігу рецепції

римського приватного права в Україні 20-х рр. XX ст., її впливу на формування цивільного законодавства.

Метою статті є дослідження особливостей впливу рецепції римського приватного права на формування та розвиток цивільних відносин в Україні 20-х років XX століття.

Виклад основного матеріалу. Римське право в історії людства посідає особливе місце, оскільки належить до тих унікальних витворів людського генія, котрі (на кшталт семи чудес світу) є найвищими досягненнями цивілізації – віхами на шляху до прогресу. Із нерозвинутої, переважно архаїчної системи патріархального права, що мало вузько-національний характер, воно перетворилося на загальне право всього Стародавнього світу [15, с. 5]. На переконання О.А. Підопригори та Є.О. Харитонова, «досконалість системи римського права ґрунтувалася на ідеях природного права, засадах справедливості, порядності, доброчесності» [16, с. 3].

У контексті нашого дослідження цікавим є поділ римського права на публічне та приватне. Видатний римський юрист Ульпіан зазначав, що поділ на приватне та публічне право залежить від того, чиєї користі воно, насамперед, стосується (суспільної (державної) чи приватної (окремих осіб)): «Публічне право – це те, що стосується становища римської держави, приватне – що стосується користі окремих осіб; існує корисне в суспільному відношенні й корисне – у приватному» (Дигести Юстиніана 1.1.21) [16, с. 9].

Приватним правом у Давньому Римі регулювалися майнові відносини, що склалися між громадянами Риму за їх розсудом і могли захищатися останніми самостійно (самозахист) або за допомогою держави. Захист за допомогою норм приватного права здійснювався державою тільки на вимогу зацікавленої особи, права якої було порушено, в межах заявлених вимог. Норми приватного права, на відміну від публічного, мали диспозитивний характер. Як і будь-яка система права, римське приватне право мало свої принципи (*principia*), які змінювалися залежно від періодів його існування, а саме: формалізм і урочистість доби Законів XII таблиць; консерватизм і, водночас, прогресивність, формальну рівність усіх вільних осіб, індивідуалізм, вірність слову, совість, довіру, свободу договору, юридичну рівність сторін при укладенні договорів, вільне волевиявлення і майнову незалежність сторін, неприпустимість позбавлення права власності, самозахист поряд із судовим захистом цивільних прав та інтересів; добросовісність і розумність [15, с. 8]. Загальним принципом римського приватного права був принцип справедливості (*aequitas*), тобто здійснення своїх прав і виконання зобов'язань на законних та чесних підставах. Щодо цього римський юрист Ульпіан уважав, «що знання права є вмінням відрізнити справедливе від несправедливого». За влучним визначенням видатного давньоримського науковця Цельса, «право слід розглядати як мистецтво доброго і справедливого» (D. 1. 1. 1. 2) [15, с. 9]. Завдяки своїм прогресивним положенням, конструкціям, правовим ідеям та засадам, високій юридичній культурі римської юриспруденції, юридичній техніці та ролі римських юристів, яку вони зіграли своїм детальним обґрунтуванням інститутів і норм права, римське право загалом та приватне зокрема пережило народ, який його створив, вийшло далеко за межі Риму й епохи, в яку було створено, внаслідок чого стало базовим (материнським) правом для майже всіх європейських правових систем, зокрема романо-германської правової системи, до якої належить і українська [14, с. 4; 9, с. 67].

Рецепція (лат. *receptio* – прийняття) римського приватного права – це процес відродження та пристосування загальних положень та засад цього права окремими правовими системами в умовах певних суспільно-економічних відносин. У сучасній науці римського приватного права виділяють два види рецепції римського права: пряму та опосередковану (похідну) [13, с. 19]. Як відомо, рецеп-

ція римського приватного права розпочалася в XI–XII ст.ст. й охопила майже всю тогочасну Європу. Становлення й розвиток правової системи України також пов'язані з рецепцією римського приватного права. Проте вплив останньої на формування джерел українського права в різні часи та на різних її територіях мав свої особливості.

Так, римське приватне право мало значний вплив на формування і становлення правової системи Київської Русі, особливо після прийняття тут християнства. Його рецепція відбувалася за візантійським (східноєвропейським) типом на основі візантійських джерел права (Номоканон, Еклога) і мала непрямий характер [22; 19]. Порівняльний аналіз статей «Руської Правди» та римського права дає об'єктивні підстави встановлення схожості низки юридичних норм, що не виключає можливості їх запозичення руським правом. Входження українських земель до складу Великого князівства Литовського сприяло більш помітному та широкому впливу римського приватного права на законодавство. Насамперед це стосується Литовських статутів, які своєю структурою та багатьма положеннями, на думку вітчизняних дослідників, були подібними до дигестів та Кодексу Юстиніана [20, с. 20].

Після приєднання України до Московської держави (1654 р.) на території Гетьманщини протягом тривалого часу (1743 р. – сер. XIX ст.) (хоч і формально не прийнята) діяла збірка «Права, за якими судиться малоросійський народ», при розробленні якої було використано римські та німецькі джерела, статuti Великого князівства Литовського, польського законодавства, звичаєвого права України тощо. Водночас у змісті «Прав...» відчувався помітний вплив римського права у його візантійській інтерпретації, зокрема стосовно правового регулювання шлюбних стосунків, опіки, заповіту, спадкування за законом, договорів, земельних справ, речових прав, права власності, зобов'язального права тощо [16, с. 168]. Збірка «Зібрання малоросійських прав» 1807 р. змістовно та структурно відображала вплив ідей та рішень римського приватного права, зокрема в останнього було запозичено не лише низку структурних елементів, інститутів та правових рішень, а й принциповий підхід – насиченість та гнучкість норм. Особливо відчувався вплив римського приватного права в регулюванні питань правоздатності, речових прав, приватної власності, сервітутів, іпотеки, володіння, зобов'язального права, договорів тощо. Згадані вище положення «Зібрання...» свідчать про досить високу юридичну техніку та правову культуру [16, с. 169].

Для подальшого нашого дослідження важливо зацентувати увагу на тому, що протягом X–XIX ст.ст. у формуванні та розвитку українського права спостерігався стійкий вплив рецепції римського приватного права. Водночас, незважаючи на намагання створити концепцію права за римськими (західноєвропейськими) зразками, в українських землях XIX ст. було досить відчутним переважання візантійської традиції, зумовлене зміцненням патерналістських настроїв Росії, частиною якої стала на той час Україна [16, с. 171].

Перш ніж розпочати характеристику та аналіз основних джерел цивільного права досліджуваного періоду, доцільно навести визначення поняття цивільного права, наведеного авторами «Енциклопедії українознавства» (Мюнхен, Нью-Йорк, 1949 р.) [10]. За їх визначенням, «радянське цивільне право – це система норм, якими регулюються майнові відносини між громадянами, між громадянами і соціалістичними організаціями, соціалістичними організаціями між собою, далі – родинні й деякі особисті відносини» [10]. У розвитку цивільного права на території Української Радянської Соціалістичної Республіки можна визначити кілька етапів, першим із яких є перші роки після революції 1917 р., коли законодавчі акти радянської влади були спрямовані на ґрунтовне знищення дореволюційної правової системи й на створення засад більшовицької

соціалістичної системи, на руйнування наявної системи майнових відносин та знищення центральних інститутів приватного права.

Так, із перших днів установлення радянської влади в Росії Декретом Ради народних комісарів Російської Радянської Федеративної Соціалістичної Республіки (далі – РНК РСФСР) від 26.10.1917 р. «Про землю» скасовується приватна власність на землю «негайно без жодного викупу» [8, с. 17]. Декретом РНК РСФСР від 20.08.1918 р. скасування права приватної власності було поширено на всі земельні ділянки (як забудовані, так і не забудовані), що належать приватним особам і промисловим підприємствам, установам і відомствам, що розміщуються в межах міських поселень [8, с. 132–135]. Декретом Всеросійського центрального виконавчого комітету від 14.12.1917 р. було оголошено державною монополією банківську справу й націоналізовано всі комерційні банки та кредитні установи. 28 червня 1918 р. для боротьби з господарською розрухою більшовицький уряд оголосив масштабну націоналізацію великих підприємств провідних галузей промисловості.

Слід зазначити, що в Україні процес ліквідації наявної системи права дещо затримався. Насамперед це пов'язано зі спробою розбудови держави під час існування Української Народної Республіки Гетьманщини, Директорії. Однак після перемоги радянської влади тут почалися процеси на кшталт російських [16, с. 172]. Цивільне законодавство Української Соціалістичної Радянської Республіки (далі – УСРР) розвивалося за зразком законодавства РСФСР. Так, уже в 1919 р. в УСРР з'являється низка декретів, якими скасовується все колективне цивільне законодавство, націоналізуються банки, залізниці, окремі галузі промисловості, забороняються договори, об'єктом яких є нерухоме майно. Декрет РНК України від 11.03.1919 р. «Про скасування спадкування» передбачав повне скасування права спадкування (як за законом, так і за духовним заповітом) на все майно, що перебуває на території УРСР (незалежно від громадянства спадкоємців) [11]. Доповнення до цього Декрету (згідно з Декретом від 21.03.1919 р.) передбачали скасування будь-яких спадкових прав на майно померлого, вартість якого перевищує 10 000 карбованців, щодо майна меншої вартості дозволялось його передання лише на праві користування іншому члену подружжя, дітям, повнорідним чи неповнорідним братам чи сестрам померлого, його батькам (за умови їх непрацездатності та нужденності) [12]. Таким чином, в умовах «воєнного комунізму» в УСРР перехід права власності на спадкове майно до спадкоємців ставав неможливим. Таким чином, широкомасштабне впровадження політики «воєнного комунізму» в радянських республіках повністю виключало можливість приватної ініціативи, контроль майже над усіма матеріальними благами в УРСР та розпорядження ними здійснювали органи радянської влади [4, с. 15].

Після відмови В.І. Леніна в березні 1921 р. від політики «воєнного комунізму» почався період нової економічної політики (далі – НЕП). НЕП означала відмову радянської влади від спроб створити економіку, цілком позбавлену товарно-грошових відносин. Держава повертала товаровиробникам-приватникам право на вільну купівлю і продаж продукції. У відносинах із селянством вона відмовлялася від реквізиції продукції, а у відносинах із робітниками – від примусової мобілізації. Виробнича діяльність підприємств державного сектора переводилася на господарчу основу. Припиняючи запровадження своєї доктрини, державна партія визнала за приватними підприємствами право на існування і здійснила роздержавлення дрібних підприємств.

Принагідно зауважимо, що з початком НЕП збіглася в часі перша хвиля кодифікації радянського права, її часові межі охоплювали 1921–1925 рр. Саме в цей період в УСРР було кодифіковано більшість галузей радянського права, які

відповідали завданням відбудовчого періоду і початку НЕПу [18, с. 217]. Потреба проведення таких робіт була викликана необхідністю зафіксувати правові форми нових суспільних відносин та важливістю систематизації радянського законодавства, ліквідації наявних у ньому істотних суперечностей та прогалін. Також важливою причиною кодифікації був міжнародний фактор, адже економічний розвиток радянських республік був неможливим без міжнародної співпраці, а світове співтовариство вимагало від своїх членів «цивілізованого ставлення» до державно-правових інститутів, так званої «європейської системи юридичних норм».

Провідною галуззю права, що мала б забезпечити проведення нової економічної політики, було цивільне. Метою вноормування цивільно-правових відносин було закріплення за державою основних знарядь і засобів виробництва, запровадження матеріальної зацікавленості суб'єктів підприємницької діяльності та надання їм більшої самостійності [18, с. 219]. Тому Декретом УСРР від 26.07.1922 р. про основні майнові права громадян, які визнаються УРСР, охороняються її законами й захищаються судами, було поставлено завдання (за зразком такого ж декрету РСФСР від 22.05.1922) опрацювати проєкт кодексу цивільних законів УРСР. Зазначимо, що під час кодифікації цивільного законодавства УСРР була можливість використання цивільних кодексів європейських країн у формі зразків законодавчих рішень, але ця можливість була перекрита вказівками В.І. Леніна про необхідність боротися з політикою пристосування до Європи, створити нове цивільне право, нове ставлення до цивільних угод тощо. [3, с. 94]. Так, у листі «Про завдання наркомосту в умовах нової економічної політики» В.І. Ленін вказував «не переймати <...> старе буржуазне поняття, а створити нове». [17, с. 54]. Наголошуючи на необхідності повністю забезпечити інтереси пролетарської держави, В.І. Ленін писав: «Ми нічого «приватного» не визнаємо, для нас усе в галузі господарства є публічно-правовим, а не приватним. Ми допускаємо капіталізм тільки державний. Звідси – розширити застосування державного втручання в «приватноправові відносини», розширити право держави скасовувати «приватні» договори, застосовувати не «цивільні правовідносини», а нашу революційну правосвідомість» [21, с. 36]. Цим і визначалось ставлення до можливої рецепції римського права: приватне право не визнавалось взагалі, його засади ревізувались, а сам «Звід римського права» був протиставлений безпосередньо «революційній правосвідомості» [16, с. 173]. Таким чином, відмовою від приватної власності, за словами В.І. Леніна, було накладено табу на безпосереднє реципіювання римського приватного права [13, с. 21]. Залишалась можливість лише опосередкованої рецепції через використання цивільних кодексів європейських країн у формі зразків законодавчих рішень. Проте і ця можливість була перекрита вказівками «вождя світового пролетаріату» про необхідність ведення боротьби з політикою пристосування до Європи, створення нового цивільного права, нового ставлення до цивільних угод тощо [13, с. 21]. Зосередження в руках радянської держави основних знарядь і засобів виробництва, встановлення жорсткого державного контролю над торговим обігом тощо означало відмову від основних принципів приватного права [16, с. 173].

Слід зазначити, що автори проєкту Цивільного кодексу (далі – ЦК) до цих вказівок прислухалися, однак часи одностайного схвалення ще не настали і Раднарком, усупереч пропозиціям В.І. Леніна, виключив із проєкту ЦК згадку про право держави втручатися в приватноправові відносини. Проте, як наслідок, вказівку було виконано. ЦК РРФСР, ухвалений 31 жовтня 1922 р., став зразком для ЦК УСРР, який обговорювався і був затверджений із запізненням приблизно на місяць – 16 грудня 1922 р., а введений у дію з 1 лютого. ЦК УСРР повністю

повторював ЦК РСФРР, мав таку ж структуру («Загальну частину», «Речове право», «Зобов'язальне право», «Спадкове право») і містив 435 статей. Як стверджують автори «Енциклопедії українознавства», «за розміром це був найкоротший цивільний кодекс у світі» [10].

Червоною ниткою через зміст Кодексу проходить ідея захисту інтересів насамперед держави. Так, у ст. 5 постанови ВУЦВК від 16.12.1922 р. «Про введення в дію Цивільного кодексу УСРР» зазначалося, що поширене тлумачення його норм припускається лише у випадку, коли того вимагає захист інтересів робітничо-селянської держави та мас працівників, а правочин є недійсним, коли він учинений із метою, що суперечить закону, або в обхід закону, а також, коли правочин направлений до очевидної шкоди для держави [6, с. 798].

Суб'єктами цивільного права були фізичні та юридичні особи. Цікаво, що (відповідно до ст. 4 ЦК) цивільну правоздатність мали всі фізичні особи, незалежно від статі, раси, національності, віросповідання, походження, однак існувала можливість обмеження цивільної правоздатності «по суду в правах». В інтерпретації одного з редакторів ЦК РРФСР А.Г. Гойхбарга це означало, що правоздатність є лише умовно наданою здатністю, обмеження якої можливе не тільки в загальній формі законодавцем, але і цивільним судом залежно від ст. 1 ЦК, що зазначала: «Цивільні права захищаються законом, за винятком тих випадків, коли вони здійснюються в суперечності з їх соціально-господарським призначенням» [21, с. 36]. Саме ця норма дозволяла судам сваволю, закріплювала право скасовувати те чи інше право. Принципу законності протиставлявся принцип доцільності, що призводило до правового нігілізму [1, с. 5].

У главі третій ЦК УСРР 1922 р. «Об'єкти прав (майно)» були закріплені вже відомі радянському законодавству обмеження щодо земельної власності. Так, ст. 21 передбачала лише державну власність на землю, володіння нею допускалось лише на правах користування. Зі скасуванням приватної власності на землю поділ майна на рухоме і нерухоме теж було скасовано.

Особлива увага в ЦК УСРР 1922 р. приділялася праву власності. Так, у ст. 52 розрізнялася така власність: державна (націоналізована і муніципалізована), кооперативна, приватна. Перевага віддавалася державній власності. Так, земля, надра, ліси, води, залізниця загального користування проголошувалися виключно власністю держави (ст. 53). Об'єкти державної власності, згідно зі ст. 22, повністю виключалися з цивільного обігу [7]. Цивільним кодексом також визнавалася приватна власність у трьох формах: одноособова власність фізичних осіб; власність декількох осіб, які не складають об'єднання (загальна власність); власність приватних юридичних осіб. Предметом приватної власності відповідно до ст. 54 могли бути: ненаціоналізовані будівлі, підприємства торгівлі, підприємства промислові, що мають найманих робітників не вище передбаченої особливими законами кількості; знаряддя та засоби виробництва, гроші, цінні папери та інші цінності, зокрема золота і срібна монета та іноземна валюта; предмети хатнього вжитку, господарства та особистого споживання, товари, які продавати законом не заборонено, і всяке не вилучене з приватного обігу майно [7].

Для захисту права власності ЦК передбачався ввіндований позов (ст. 59–60). При цьому був виняток із загального правила: колишні власники, майно яких було експропрійовано на основі революційного права або взагалі перейшло у володіння трудящих до 24.08.1922 р., не мали права вимагати повернення цього майна. Таким чином, незалежно від наявності «правових» основ позбавлення майна в перші роки радянської влади, колишні власники не мали шансів його повернути. Натомість для захисту права державної власності застосовувалася нічим не обмежена ввіндованість (ст. 60). При цьому необмежена ввіндованість (для

обмеженого кола суб'єктів) обґрунтовувалася сентенцією знехтуваного римського права: «де я (власник) знаходжу свою річ, там я її ввіндовую (відбираю)» [20, с. 37].

Найважливішим завданням ЦК УСРР 1922 р. у галузі зобов'язального права було закріплення позиції держави і державних підприємств в обігу, надання їм істотних переваг і гарантій при укладанні угод [6, с. 799]. Цікаво, що структура і методологія цього розділу нагадує книгу ЦК Німеччини. Багато спільного було й у їх змісті. Зобов'язання, відповідно до ст. 107, визначалось як відношення, внаслідок якого одна особа (кредитор) має право вимагати від іншої особи (боржника) певної дії, зокрема передання речей або сплати грошей, або утримання від дії. Ст. 130 ЦК зазначала, що договір уважався укладеним, якщо сторони дійшли згоди з усіх істотних пунктів (предмета договору, ціни, терміну), а також всіх тих пунктів, щодо яких за попередньою заявою однієї зі сторін має бути досягнута угода [21, с. 37]. Ст. 26–32 ЦК та розділ «Право зобов'язань» закріпили певну свободу договорів. Автори «Енциклопедії українознавства», характеризуючи ЦК УСРР 1922 р. в частині договірного права, зазначали, що він «розмірно найменше різниться від правних систем, що діють у західних країнах Європи. У ЦК докладно унормовані договір купівлі-продажу, заміни, дарування, найму. Далі ЦК містить постанови про позичку, підряд, поруку, доручення, довіреність, комісію, забезпечення» [10]. Засобами забезпечення договірних зобов'язань за ЦК УСРР були неустойка і завдаток. Звертає на себе увагу подібність цього рішення до того, що мало місце в Німецькому цивільному кодексі: норми про заставу – це «Речове право», завдаток і неустойка – «Зобов'язальне право», порука названа серед окремих видів договорів. Аналогічним є і зміст відповідних норм [21, с. 37].

ЦК передбачав існування декількох видів товариств: простого, повного, товариства на вірі, товариства з обмеженою відповідальністю, акціонерного (ст. 276–366 ЦК). Значимо, що просте товариство – звичайний договір товариства, відомий ще римському і пізнішим системам права (наприклад параграфи 705–740 Німецького цивільного кодексу). Проте досить скоро потреба Радянської держави в господарських товариствах відпала взагалі; норми, присвячені ним, вже становили навіть не теоретичний, а історичний інтерес. Деяке значення зберегли лише акціонерні товариства [21, с. 39]. Також державними юридичними особами визнавалися промислові трести, що станом на 1923 р. були основною формою організації промисловості в Україні [10].

Останній розділ ЦК УСРР 1922 р. «Право спадкоємця» містив норми спадкового права. Відповідно до ст. 416 ЦК, спадкування відбувалося за законом або за заповітом. У ст. 417 зазначалося: «Якщо загальна вартість спадщини перевищує 10 000 золотих карбованців, то між державою і приватними особами проводиться поділ або ліквідація спадкового майна в частині, яка перевищує граничну вартість спадщини, на користь зацікавлених органів держави» [7]. Обмеження розміру загальної вартості спадкового майна мало перешкодити накопиченню значних коштів у приватних осіб, відродженню в країні буржуазії [6, с. 800]. Однак постановою Центральної виборчої комісії (далі – ЦВК) і Ради народних комісарів (далі – РНК) Союзу Радянських Соціалістичних Республік (далі – СРСР) «Про скасування максимуму спадкування та дарування» від 29 січня 1926 року скасувала обмеження в граничній вартості майна, яке могло переходити в спадщину. Такі зміни, на думку В.В. Васильченка, були зумовлені потребою в продовженні існування промислових підприємств після смерті їх власників [5, с. 55].

Однак слід взяти до уваги, що при цьому радянська держава залишала за собою можливість у будь-який момент відкоригувати регулювання тих чи інших відносин, навіть не вдаючись до змін законодавства. Для цього

існував такий ефективний «інструмент», як статті 1, 4, 30 Цивільного кодексу, а також п. 5 постанови ЦВК УСРР від 16.12.1922 р. «Про введення у дію Цивільного кодексу УСРР», що передбачав поширювальне тлумачення його норм «у випадках, коли цього вимагає охорона інтересів робітничо-селянської держави і трудящих мас». Це відкривало значні перспективи для суб'єктивного правосуддя, що формувалось у той час і якому судилося непогане майбутнє у наступні роки [16, с. 174–175]. Зважаючи на це, важко не погодитися з твердженням, що встановлення цих та інших подібних правових норм можливе лише в умовах диктатури й тоталітаризму, які є «найбільш шкідливими формами правління, що пригнічують права, свободи та законні інтереси як кожного громадянина, так і всього народу» [2, с. 5] А. Р. фон Єринг свого часу писав «<...> в отношении насилия, поднимающего свою руку на право <...> теряется всякая возможность оправдания, ибо удар, наносимый произволом праву, наносится вместе с тем и лицу» [2, с. 6]. ЦК УСРР 1922 р. як основне джерело радянського цивільного права був чинний із 1923 р. до 1964 р., він пережив Леніна, Сталіна, Другу світову війну та втратив чинність за часів Хрущова. Зі змінами режимів змінювалось і право, тому до ЦК постійно вносились зміни, які відповідали потребам політики партії. Щодо впливу рецепції римського приватного права на зміст ЦК УСРР 1922 р., то слід зазначити, що в багатьох своїх нормах він відображав вплив буржуазного приватного законодавства ЦК Німеччини, а вирішення деяких питань (наприклад у сфері спадкового права) було за духом ближче до ідей римських законодавців, ніж німецьке право. Цікавим щодо цього є висловлювання тодішнього Голови Верховного Суду РРФСР П.І. Стучки, який писав:

«За суттю наш ЦК не що інше, як ті форми буржуазного цивільного права, які повторюють загалом формули римського права, створені близько двох тисячоліть тому». Але це було наслідком прихованої (латентної), похідної рецепції римського приватного права, використання конструкцій, відомих із римського приватного права без посилання на джерела [13, с. 21].

Висновки. Проведене нами дослідження дозволяє дійти таких висновків. Цивільне право України 20-х років ХХ ст. формувалося в період становлення більшовицького тоталітарного режиму в умовах принципового заперечення владою основних принципів приватного права, прямого протиставлення їх «революційній правосвідомості». Тому зміст і характер цивільного права відповідали потребам політики урядушної партії. Водночас ЦК УСРР 1922 р. як основне джерело цивільного права в багатьох своїх нормах відображав певний вплив римського приватного права. У такому випадку мала місце його латентна й похідна рецепція, відмова ж від приватної власності зробила неможливим безпосереднє реципіювання норм римського приватного права. Можливість більш опосередкованої рецепції через використання цивільних кодексів європейських країн була перекинута вказівками «вождя світового пролетаріату» про необхідність вести боротьбу з політикою пристосування до Європи. При цьому слід розуміти, що народ, який прагне до національної замкнутості, прирікає себе на застій, що й спостерігалось протягом наступних 70-ти років. Реформуючи сучасне цивільне законодавство, слід пам'ятати, що римська цивілістика залишається неперевершеною школою не тільки для сучасного правотворення, наукового аналізу й узагальнення, але й для практичного застосування.

ЛІТЕРАТУРА

1. Алієва-Барановська В. Коротка історія цивільних кодексів України. *Юридична Україна*. 2015. №3. С. 4–9.
2. Баєв В.Г., Силин Д.В. «Борьба за право» Рудольфа Йеринга: размышления над книгой. *Юридическая наука*. 2012. № 1. С. 105–107.
3. Бойко І.І. Вплив римського приватного права на розвиток правового регулювання цивільних відносин в Україні. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. 2013. № 2. С. 87–96.
4. Васильєв В.О. Об'єкти цивільних правовідносин в УСРР у період нової економічної політики. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2019. № 6. С. 14–19.
5. Васильченко В.В. Формування спадкового права в період становлення радянської державності в Україні (1922–1937). *Науковий вісник Юридичної академії Міністерства внутрішніх справ*. 2003. № 11. С. 50–57.
6. Велика українська юридична енциклопедія : у 20 т. Харків : Право, 2016. Т. 1 : Історія держави і права України. редкол.: В.Д. Гончаренко (голова) та ін. ; Нац. акад. прав. наук України ; Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України ; Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. 848 с.
7. Гражданский кодекс УССР. Утвержден постановлением ЦИК УССР от 16.12.1922 г. Москва : Госюриздат, 1950.
8. Декреты Советской власти. Москва : Гос. изд-во полит. литературы, 1957. Т.1. 626 с.
9. Демиденко Г.Г. Історія вчень про право і державу: Навчальний посібник. Харків : Консум, 2004. 432 с.
10. Енциклопедія українознавства. Загальна частина (ЕУ-І). Мюнхен, Нью-Йорк, 1949. Т. 2. С. 670–693.
11. Об отмене наследования: Декрет СНК Украины от 11.03.1919 г. Собрание узаконений и распоряжений Рабоче-крестьянского правительства Украины. 1919. № 24.
12. Об отмене наследования (дополнение к ст. 268): Декрет СНК Украины от 21.03.1919 г. Собрание узаконений и распоряжений Рабоче-крестьянского правительства Украины. 1919. № 32.
13. Орач Є.М., Тищик Б.Й. Основи римського приватного права: Навчальний посібник. Львів : Ред.-вид. відділ Львів. ун-ту, 2000. 238 с.
14. Орач Є.М., Тищик Б.Й. Римське приватне право : підруч. для студ. вищ. навч. за-кл. Київ : Ін Юре, 2012. 392 с.
15. Основи римського приватного права : підручник / За заг. ред. В.І. Борисової та Л.М. Баранової. Харків : Право, 2008. 224 с.
16. Підпригора О.А., Харитонов Є.О. Римське право : підручник. Київ: Юрінком Інтер, 2006. 512 с.
17. Усенко І.Б. Первая кодификация законодательства Украинской ССР. АН УССР. Ин-т государства и права. Киев : Наук. думка, 1989. 120 с.
18. Ухач В.З. Історія держави і права України: Навчальний посібник (конспекти лекцій). Тернопіль : Вектор, 2011. 378 с.
19. Федущак-Паславська А. До питання про рецепцію римського приватного права в Україні. *Вісник Львівського університету. Серія: юридична*. 2002. Вип. 37. С. 150–157.
20. Харитонов Є.О. Рецепція римського права у Статутах Великого князівства Литовського: чинники, передумови та деякі результати. *Актуальні проблеми держави і права* : зб. наук. праць. С.В. Ківалов (голов. ред.). Одеса, 2009. С. 18–23.
21. Харитонов Є.О., Старцев О.В. Цивільне право України : підручник. Вид. 2, перероб. і доп. Київ : Істина, 2007. 816 с.
22. Чубатий М. Огляд історії українського права: історія джерел та державного права. Мюнхен. Київ : Ноосфера, 1994. С. 25–27.